

**(Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin
“Azərbaycan Cümhuriyyəti”
bitiyini “Tanıtma törəni” keçirildi)**

Soylu Atalı: Ürəyinizdə Günəş olsun, saygılı yurddaşlarımız!

Bu gün fevral ayının (bizdə Köçəri Ayının) 10-u Azərbaycanın tarixi faciələrindən birinin “Türkmənçay Bağlaşması”nın 187-ci ildönümüdür. Bu olayla bağlı planlaşdırmışdıq ki, fikir bölüşmələri edək, söhbətlər aparaq. Ancaq bundan öncə, birinci aşamada Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucusu, millətsevər aydın, fəlakətli aqibət yaşayan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti” bitiyini tanıdaq. Bitiyi Yadigar Türkel hazırlayıb çap edib. İndi bu bitiyin “Tanıtma törəni”ni həyata keçiririk. Özü bununla bağlı danışacaq. Bitiyin tanıtılması əslində daha geniş biçimdə, yüksək səpgidə olmalı idi. (Mənə də çox adam söz verib, gecikirlər, gələn azdır. Bu da ulus olaraq bizim bir sorunumuzdur.) Ancaq hər halda... Biz bitiyin basılmasını ictimailəşdirməliyik. Onu çıxarmalıyıq yazılı basına (mətbuata). Eləcə də elektron basına. Qoy heç olmazsa ayrı-ayrı Azərbaycan aydınlarının sevgisində, dilində bu səslənsin və insanlarımızın qulağı dolsun. M.Ə.Rəsulzadəyə münasibət, bilirsiniz ki, birmənalı deyil. Amma biz M.Ə.Rəsulzadəyə özümüzün sevgimizi, münasibətimizi ifadə etməli və millətə gərəklili bir şəxsiyyət olduğunu xalqın qulağına doldurməliyiq. Bu baxımdan da “Azərbaycan Cümhuriyyəti” bitiyini “Tanıtma törəni”ni açırıq. Yadigar bəy buyursun, fikirlərini bizimlə bölüşsün.

Yadigar Türkel: Çox sağ olun, Soylu bəy. Doğrusu, mən sizin bu düşüncə toplantınıza iki-üç dəfədir gəlirəm, olduqca bəyənirəm. Mən sizin dəyərli yazılarınızı oxuyuram. Sizin din dünyagörüşü ilə bağlı, milli düşüncə ilə bağlı yazılarınız məni tutur. Ona görə bu törənin burda keçirilməsinə sevindim. Görürəm sizin içinizdə türk düşüncəsi var, yurddaşlıq, arı-duruluq var. Bunları mən 30-40 ildir bu yolda can qoyan adam kimi deyirəm. Dediniz, Türkmənçayla bağlı. Mən istəyərdim birini də yadınıza salım, bu il iki olayı da gözə alın, toplantılarını keçirin. Biri erməni faşizminin 1915-ci ildəki hoqqası ilə bağlı. Tarixi dərinədən bilən bir adam da çağıraq. Bir də çox yaxşı olardı, sizin düşüncənizə uyğun olan “Böyük Özgürlüklər Xartiyası” ilə bağlı. 1215-ci ildə bütün dünyanı dəyişdi, o Xartiyanın bu il 800 illiyidir, onu da yayın, toplantı edin. İngiltərədə yarandı, bilirsiniz, Böyük Özgürlüklər Xartiyası. “Kral daha allahın yerdəki elçisi deyil”. “Kral hamımızın üstündə deyil”. Onunla da dünya dəyişdi, özgürlük qazandı. İndi keçək bu kitaba. Bu kitab mənim uzun illər, son 10-12 ildə çalışmalarımın, araşdırmalarımın bir yönü də Rəsulzadənin bir sıra kitablarını işləyib düzəltmək olub. Bu, səhv etmərsən, 9-cu kitabdır. 2008-dən eləmişəm. Mənə yardım edən dostlar olub. Eləcə də Xəliq bəy. Bu kitabı niyə elədim? Əslində yorulmuşdum, demişdim daha bəsdir. Xəlyəddin Xəlilli mənə dedi, bir kitab da var, onu da elə. Dedim xəstəyəm, eləyə bilmirəm. Dedi sən bunu eləməsən, bil ki, heç bir şey eləməyibsən. Acıqlandı, çıxıb getdi. Doğrusu onun bu tövrü məni tutdu, axtarıb o kitabı tapdıq. 30-cu ildə Parisdə çap edilmiş kitabdır. İndiki kitabı da Xəliq bəy dedi, doğrudur, özümün də düşüncəmdə var idi. Gücüm olmadığından eləməyirdim.

M.Ə.Rəsulzadə bu kitabı 1923-cü ildə yazıb Türkiyədə. O çağlarda gizli sərgi olub. Orda birinci yer tutub. Sonra bunu 90-cı ildə “Elm” nəşriyyatı çap elədi. 90-cı ildə, uyğunluğa bax,

Türkiyədə bir sıra aydınlar var, onlar çap elədilər. Bu kitabları tutuşdurdu. Yadımda qalanları deyirəm, mənə sevindirən nə idi? İki cümlə Türkiyəlilərin çapında qırılıb, üç cümlə burda. Çox sevindiricidir, bizim kitabda qırılan onlarda qırılmayıb, onlarda qırılan cümlələr bizdə qırılmayıb.

Olduqca ağır dildə yazılıb. Nəysə, götürdüm bunu elədim. Bunu, məndən başqalarının əməyini dəyərləndirmək üçün deyirəm sizə. Bu kitab olduqca gözəl alındı. Burda Xəliq bəyin də dil baxımından çox böyük yardımı oldu. Bax, elə bu gün arxivdə oturmuşdum, işləyirdim. Material bir az gec gəldi. Burda birinci və ikinci başlığı yarıya qədər oxudum. İnanın, sevincdən göyə uçdum. Elə uğurludur... Paylayın camaata heç olmasa, baxsın da. O uğurdan sevindim. Nə böyük iş olub!

İndi bu kitabın dəyərindən deyək. Bu kitab Azərbaycan tarixinin, Azərbaycan kultürünün, türk ulusunun toplumsal-politik yaşamının ən gözəl əsərlərindəndir, mən belə deyərdim. Çox sxematik, politik dillə yazılmış kitabdır. Ərəb-fars sözlərini atandan sonra ortada gözəl bir türk dili qaldı. O türk dilini də mən bir az cilaladım.

Bu kitab daha nələri deyir?! Bizim tariximiz haqqında baxışlarımızı kiminsə yanlış etməsinin qabağını alır. Bu kitabda Məhəmməd Əmin bəy bütün ideoloji məsələləri düz yazıb. Ancaq yadında qalanları yazdığından ayrı-ayrı olayların gününü, ayını qarışdırıb. Bəzi arxadaşlarının adını, soyadını belə qarışdırıb, unudub. General leytenantı general mayor yazıb. Məsələn, podpolkovnikləri leytenant yazıb. Yazıb professor Zenin, Bakı Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı. Adı-filan yoxdur. (Təbii ki, bu elə məsələdir ki, suçlamaq olmaz.) Mənim işim onun adını, soyadını tapıb ora qoymaqdır. Nədən? Bu kitabı oxuyan adam deməsin ki, Məhəmməd Əminin əlinin altında heç nə yox idi, yadında qalanı yazıb. Bəs Yadigar Türkel? Arxivlərlə işləyib, bəs o niyə verib? Ona görə mən bütün o qaynaqlardan yararlanıb orda buraxılan bütün yanlışları düzəltmişəm. Başqa bir yanlış, deyir hökumət doğrulandı noyabrın 22-də. Orda mən düz ayırıqda yazmışam 24-də. Yəni düz tarix üçün. Sonra, doğrusu mən bu kitaba son çağlarda vuruldum. Burda Azərbaycan tarixi ilə bağlı çox ciddi məsələlər var. Sovet gələndən sonra, burda on illərdir rus-erməni, sovet mason bolşefəşizmi bizə qarşı olub. Bu fikri çox işlədirəm. O sözüm yüzdə yüz bura girib.

Sonra, Nərimanov haqqında bir sıra yerlərdə çox ağır sözlər işlədib. Ancaq özünə sayğıyla işlədib. Onları mən tapıb qoymuşam yerinə. Onlar nədir? Bəzilərini deyim, o kitabı oxuyanda görə bilərsiniz. Deyir Nəriman Naxçıvanı, Zəngəzuru, Qarabağı verdi. Doğrudan da fakt var, sənəd var. Bakı Komitəsinin bütün yığıncağında... Bunların hamısını yerinə qoymuşam orda. Ancaq buna baxmayaraq, Nərimanov da bir az çalışdı onları saxlamaq üçün. Axın idi gəlmişdi. Rusun vəhşi axını gəlmişdi. Onu da ermənilər, gürcülər yönətirdi. Bunu verməmək mümkün deyildi. Fakt olaraq Nərimanovun torpaqları verməsiylə bağlı arxivdə sənədlər var. Mən burda nə güddüm? Məhəmməd Əminin bütün ideolojilərini doğrulamaq üçün, ağzından çıxan bütün sözləri olmasa da, çoxunu doğrulamaq üçün faktı qoymuşam düz ayırıqda. Mən düşünürəm, gələcəkdə pulum olsa, bunu yenidən çap eləyim. Çünki bir sıra şeyləri tutmadım o vaxt, indi ayırıqda yazılmalıdır. Məsələn, deyir dövləti devirmək üçün hazır qıraq adamlar vardı Bakıda, onda bizim ulusdan demək olar o işlərdə heç kim yox idi. Devirmək üçün iki dəfə tətill keçirdilər. Onda mən onu tutmadım. Sonra bu kitab çıxana yaxın anladım. O da qoyulmalıdır bura. Dekabrın 12-də, 18-ci ildə hələ ingilislər yenidən gəlmişdilər, onda şəhəri iflic elədilər. Bütün texniki işlərdə, elektrik işlərində ruslarla ermənilər oldular, onlar da işə çıxmadılar. Elektrik stansiyası durdu, şəhərdə hər şey iflic oldu. Məhəmməd Əmin də bunu yazıb. Ondan sonra Tomson polisi-zadı, hamısını aldı öz əlinə, sonra verdi devirənlərə faktiki olaraq.

Mənim arzum nədir? Bu kitab on min ədəd çap olunsun, evlərə paylansın. Bizim başqa istəyimiz yoxdur. Oxusunlar bunu. Bizim də günümüz bəllidir. Yurdsevər aydınların hamısının ciblərində pulları yox. İstədim Akademiyada bu kitabın tanıtımı keçirilsin. İki dəfə məktub yazdıq...

Xaliq Bahadır: Bütün zallar boş. Qoymadılar. Bağışlayın Yadigar bəy, bu ayrıca çatdırılmalı faktıdır. Prezident göstəriş verib 2013-cü il noyabrın 22-də. Baxın, bir dənə tədbir keçirilmədi. Hamısı yalandandır. Tarix üçün orta oxula nələri salırlar – Heydər Əliyev bu göstərişləri verib. Yəqin baxmısınız tarix kitabına, heç onların bağlılığı yoxdur. Akademiyada neçə dənə zal boşdur. Yadigar bəy diləkçə yazdı ora-bura, boş zalda yer vermədilər.

İlham Axund: Üzr istəyirəm, 28 may günü mən onun nəvəsiylə görüşdüm. Babasının qəbri üstündə. Mən ona dedim ki, bəs sizin münasibətiniz. Dedi mənim münasibətim lap əladır. Dedim niyə? Deyir prezident fərman verib. Dedim bəs arxası nə oldu? Deyir axı siz nəyə görə qurdalayırırsınız bunu? Deyirəm mən qurdalamıram, rahatsızlığımı deyirəm. Deyirəm Məhəmməd Əmin sənin babandır, mənim də babamdır. Mən babamın qəbrinin üstünə gəlmişəm. Söhbət belə də qaldı.

Yadigar Türkel: Mən sizə bir söz deyim, mən ömrümün bu son 20 ilini Azərbaycan varlığına yönəltdim. Məhəmməd Əmin kimi ikinci bir adamın olduğunu düşünürəm. Bütün varlığıyla Azərbaycançıdır. Bütün varlığını Azərbaycana verib. Bir ara mənim özümün də elə duyğularım vardı. İndi mən ölgünləşmişəm. Ancaq bu adam son nəfəsinə kimi Azərbaycan deyib. Bu baxımdan biz bunun dəyərini verməliyik. Bundan başqa, heç unutmadan, Fətəli xan Xoyskini də, Nəsim bəy Yusifbəyliyi də, Əlimərdan bəy Topçubaşını da, hamısını, mən adları çəkib vaxtı uzatmaq istəmirəm. Düşüncələrə bu adamların bu dövləti qurduğunu yeritmək gərək. Mən bu kitabı hazırlayanda, bax, burda sıralamışam, ay oxucu, bil, bu ölkəni bunlar qurub.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin demokratik siyasi quruluşunu o birilərlə tutuşduranda görürsən ki, klassik ingilis demokratiyası tipində qurub. Buna görə axın gəlib bura. Bütün aydınlar

Rusiyadan axıb. Rusiya da acından ölürdü, dilənçi günündəydi, axdılar töküldülər bura. Heç kimə ayrı-seçkilik olmadı. Hamıya da iş verirdilər...

İlham Mustafa: Yaqub Mahmudovla bağlı yazmışdılar internetdə ki, ona ayıb olsun. Azərbaycan tarixini...

Yadigar Türkel: Bir şey deyim. Bayaq Rəis bəydən danışdınız. O yaxşı oğlandır. O da bu saat xəstədir. Onun müalicəsinə pul verdilər. Minnət qoyurlar da. Yurdumuzun pulunu yurddaşımıza verəndə deyir prezident verdi.

İlham Axund: Ona ən azından Məhəmməd Əminin xatirinə heç nə demirik. Açıqı mənə çox pis toxundu deyə dedim. Məhəmməd Əmin heç kimin boyunduruğunun altına girmədi, bu özü nəvəsinə də, bizə də ibrətdir...

Yadigar Türkel: Yox, biz ona heç bir söz deyə bilmərik.

Xaliq bəylə salam-kəlamı var, toplantılara da çağırmışıq. “Azərbaycan şairi Nizami” kitabı ilə bağlı toplantıya çağırırdıq onu. İndi xəstədir.

Abil Ulusoy: Bayraqla bağlı nəsə qeyd etmisiniz.

Yadigar Türkel: Birinci bayraq oldu qırmızı. 8 bucaqlı ulduz-ay. İngilislər dedi olmaz. Niyə olmaz? Türkiyənin bayrağına oxşayır. Türkiyədə 5 bucaqlıdır, bizdə 8 bucaqlı. Mən bir yazı yazmışdım, orda yazmışdım ki, yurdumuzu dağıtdılar, bizim gələcəyimizə çalışan adamlar öldürüldü. Bu işləri necə eləyiblər? Yazdırıblar. Yazardılar, biz bunları bu gün bilərdik də. Sonra bunlar düşündülər bu bayraq necə olsun? O çağlar Məhəmməd Əmin İstanbulda idi. Doğu Avropa dövlətləri konfrans eləmək istəyirdilər. Özlərini tanıtmaq üçün Əhməd bəy Ağaoğlu İstanbulla gedir. Orda bunlar pul buraxmaq haqqında düşünülər. Məhəmməd Əminin yazdığı əsasında danışram, sənədlərlə danışram. Məhəmməd Əminin yazdığı teleqramda deyilir. Əhməd bəy deyir bizim bayrağımızda ay var. Bayrağı bunlar yaradıblar axı. Biz onu pulun üstünə də vuraqımı? Ulduzu yazmayıb nədənsə ora. Bizə icazə ver, baş nazirsən də, vuraq onun üstünə.

Sonra, o biri bayraq. O biri bayrağın ideyası, ideologiyası, özü də yazıb: türkləşmək, islamlaşmaq, çağdaşlaşmaq. O ideya ordan gəlir. Ziya Göyalpın adı ilə bağlanır. Mən burda yazmışam, bunu Ziya Göyaldan qabaq da deyiblər. Məhəmməd Əmin də burda bir az alçaqkönullülük edir. Özünü bir az qırağa çəkir. O özünü böyük adamların yanında bir az kiçik göstərir. Bu ideyanı Məhəmməd Əmin özü verib. Çağdaşlaşmağı Məhəmməd Əmin ortaya qoydu. Türklük başda, çağdaşlaşmaq ortada, islam aşağıda. Bayraq öncəki kimi olsaydı, daha gözəl olardı. Ancaq bu da gözəldir, üç boyalı. Belə bir şeir də var deyəsən...

“Buraxınız seyr edəyim,

o müqədəs üç boyalı,

üç anlamlı bayrağı”.

Cəfər Cabbarlınındır deyəsən.

Bu bayraq da gözəldir. Ancaq mənim də ruhumda 8 bucaqlı qırmızı bayraqdır. Olmadı da, yağılar qoymadı.

Soylu Atalı: Qüsurlar aydındır.

Söhbət tam olaraq kitabın işlənməsi ilə bağlı oldu. Bəlkə Cümhuriyyətlə bağlı, M.Ə.Rəsulzadənin çalışmalarıyla bağlı ümumi bir ideoloji söz ortaya gəlsin, sunaq. Ona görə Xaliq bəy, buyurun. Bilinsin, topluma sunmaq istədiyimiz bir fikir ortaya çıxaraq.

Xaliq Bahadır: Bu, yanılmıramsa, 6-cı kitabdır biz işlədik. M.Ə.Rəsulzadənin, bir də Topçubaşın kitabı. Bu kitabların hamısını oxuyandan sonra, qabaq da oxumuşdum, ancaq ərəb-fars qarışıqlığını düzü yaxşı anlamamışdım. Mən filologiyani qurtarmışam, ərəb və farsı bir az bilirəm. O çağın siyasi dilində yazıb kitabı, M.Ə.Rəsulzadəni anlamaq çətindir. Onları oxuyandan sonra mən belə qərara gəlmişəm, M.Ə.Rəsulzadə bizim bütöv milli ideyamızdır. Hər xalqın tarixinə, taleyinə belə öndər düşmür. Öndərlər çox olub. İngilisin də var, fransızın da, almanın da. Bütöv öndər çox az olur. O kitabları oxuyandan sonra görürsən M.Ə.Rəsulzadə olduqca bütöv bir öndərdir. Yəni bunda yarımçıqlıq yoxdur. Bu bütöv öndərliklə bağlı bir-iki ana toxunmaq istəyirəm. O qaçqınlıqda idi Rumıniyada. O çağlar bilirsiniz, ingilislər türk hakimiyyətini devirmişdilər, fars hakimiyyəti qurmuşdular İranda. O yöndə də ingilis proqramına uyğun olaraq antitürk kompaniyası aparılırdı İranda. M.Ə.Rəsulzadə o işlərə toxunmaya bilərdi, qaçqınlıqda idi. Stalinin adamlarının əlindən ora-bura qaçırdı. Bilirsiniz, Stalin o qaçan adamların çoxunu öldürürdü. O cür ortamda o, oturub “Azərbaycan şairi Nizami” kitabını yazdı. Farslar deyirdilər Nizami də farsdır. Yəni hər şeyi farslaşdırırdılar. Qalın bir kitabdır. Onu mən dönə-dönə oxumuşam. Gözüm nə qədər əl verməsə də, inanın tələbək illərindən çoxlu namizədlik işi oxumuşam. Demək olar saya gəlmir. Mən belə iş oxumamışam. Bu adam yüksək təhsil də almayıb. Ancaq öz üzərində bir öndər olaraq o qədər çalışıb ki, gecə-gündüz, Azərbaycanda bu gün də M.Ə.Rəsulzadəyə çatan akademik yoxdur. Ədəbiyyat yönündə də ortada kitabı var.

Abil Ulusoy: İdrakı güclü olub da.

Xaliq Bahadır: Tək idrak məsələsi deyil. Onların hamısının kökündə M.Ə.Rəsulzadənin sonsuz Azərbaycan sevgisi dayanıb. Ayrıca Türklüyə sonsuz sevgisi dayanırdı. Bax, Azərbaycançılığı, türklüyü işıqlığa çıxartmaq üçün bu adam gecə-gündüz oxuyub, öyrənib, yollar axtarıb.

Sonra Yadigar bəy bayaq dedi, “Panturanizm” kitabı. Onu nəyə görə yazıb? Kerenski ağ hökumətin nümayəndəsi idi, qaçmışdılar, Fransada, Parisdə oturdular. M.Ə.Rəsulzadəni də Atatürk Türkiyədən çıxartmalı oldu. Çıxartmaya da bilməzdi, başqa yolu da yox idi. Basqı altında çıxartdı. M.Ə.Rəsulzadə getdi Parisə. Orda bunların davaları düşdü onlarla. Onlar bizimkiləri suçlayırdılar ki, siz millətçisiniz-filan. O da onlara cavab yazdı – “Panturanizm”. Oxuyun, mən onunla bağlı yazı da yazmışam. Hər kitabında mən yeni bir M.Ə.Rəsulzadə tapmışam. Orda nəyi tapmışam? Bu adam olduca güclü polemist olub. Məsələn, Nizami kitabında çox böyük ədəbiyyatçıdır, ağılasıgmaz bir şeydir. Başqa bir kitabında baxırsan çox güclü poetikdir. Başqa bir kitabında, məsələn, “İran türkləri” kitabı var, mən Yadigar bəyə demişəm, pis-yaxşı bilgisayarla işləyirəm, ancaq mən bu kitabı yaza bilməzdim. O qədər faktlar var, baxırsan, bu adam belə ortamda bunu necə yazıb. Məsələn, “Böyük Azərbaycan Şairi Nizami” kitabında nə yazır? Deyir oxucu məni bağışlasın, yanlışlarım ola bilər. 6 noyabr 1941-ci ildə kitabxanada yazıb. Görün bu adam ölkəsini, millətini nə qədər sevib. Necə böyük bir adam olub. Bu söhbətlə istər-istəməz gəlib indiki müxalifətə çıxmaq olur. Çünki bizim müxalifət öndərləri özlərini Rəsulzadəylə çox bağlayırlar. Bu günlərdə də facebook deyilən sosial şəbəkədə gördüm yeni polemika açıblar: Rəsulzadənin qəbri bura gətirilsin, gətirilməsin. Bundan qabaq da polemika açmışdılar. Neçə il polemika getdi, – Abel Məhərrəmovun universitetinə Rəsulzadənin adı verilsin. Sonda mən bir yazı yazdım, siz nə istəyirsiniz? İstəyirsiniz Rəsulzadə də gəlib burda abırsız olsun?! Rüşvətxor bir universitetə sən Rəsulzadənin adını verəcəksən?! Hakimiyyəti dəyişin, mən də onların içindəyəm, özümü qırağa qoymuram, hakimiyyəti dəyişək, sonra Rəsulzadənin adını verək. İndi bir neçə gün qabaq sosial şəbəkədə (feyzbukda) müxalifət öndərləri yenə polemika açıblar: Rəsulzadənin qəbri bura gətirilsinmi? Olduqca anlamsız, olduqca gərəksiz bir şeydir. Nəyə görə? Bizə Rəsulzadənin quru adı, qəbri gərək deyil. Bizə Rəsulzadənin ideyaları gərəkdir. Bax, neçə il qabaq neçəsinə dedim, bir partiya öndəri kömək eləmədi bu kitabla bağlı. Biz gözümüzü kor elədik, çətin ortamda. Özü də kiməsə minnət qoymuruq, hər bir Azərbaycanlının borcudur M.Ə.Rəsulzadəyə qulluq eləmək. Nəyə görə? Çünki o, ölüncə bizə qulluq edib. Bunlar nəyin davasını eləməlidirlər? Birincisi, M.Ə.Rəsulzadəylə bağlı hakimiyyətə heç nə demək gərək deyil. Bu, açıq-aydın Rəsulzadə ideyalarına düşmən hakimiyyətdir. Hakimiyyəti dəyiş, sonra nə bilirsən elə. Eləmirsə, onda ən azı müxalifət nə eləyə bilər? Ağıllı müxalifət hakimiyyətə deyər Rəsulzadə İnstitutu yarat. O universitetdən yox ha, araşdırma. Rəsulzadəylə bağlı çoxlu faktlar var, arxiv materialları var. Bu təkcə Yadigar bəyin, mənim, sənin işimiz deyil. Bütöv bir institutun işidir. O instituta pul ayrılmalıdır, orda adamlar işləməlidir illərlə. Yoxsa, qəbrini bura gətir, ora apar, bunlar gərək deyil. Bu kitabları ki biz işləyirik, bunlarla heç kim ilgilənməyib. Hansı partiya istəsə, onlar doğrudan da Rəsulzadə yolçusudurlarsa, zəng vursun ya Yadigar bəyə, ya mənə, desin pul yığmışıq, mən onlara demişdim, bir manatdan pul yığın. Demirsiniz mənim partiyamda beş min, on min, iyirmi min adam var, iki, üç manatdan yığ. Burda çətin nə var ki. Bunu eləmədilər. Ancaq yalandan bağırırlar yolumuz Rəsulzadə yoludur. Yalan deyirsən! İ.Əliyev də deyər bilər

yolum Rəsulzadə yoludur. Söz ayrdır, iş ayrı. Biz, ölüncə Azərbaycana qulluq eləmiş adamın işinə yardımçı olmalıyıq. Ounun ideyalarını Gədəbəyin ən ucqar köyündəki Azərbaycanlının beyninə yeritməliyik. Bax, onda biz hakimiyyətə gələ bilərik, nəşə eləyə bilərik. Lap hakimiyyətə gələk bu cür ideyasızlıqla, nə eləyə bilərik biz? Bizim beynimizdə bir şey var, qəbrini bura gətirək, adını verək universitetə. Ortaqlıqda intellektual bir şey olmalıdır. O yoxdur. Görün biz necə faciəli gündəyik. “20 yanvar” şəhidlərinin 25 illiyində xiyabana 25 ayrı-ayrı partiyalar olaraq getdik. Çalışrlar ordan-burdan şpion salıb öyrənsinlər, bu partiya saat 12-də gələcəksə, ya mən 11-də gedim, ya da 1-də. Bu cür Rəsulzadə yolçuluğu olmaz. Rəsulzadə milli ideyamızdır.

Gəlirəm Soylu bəy deyənə. Deməli, hər yerdə yazılır 23 ay hakimiyyətdə olublar. Ancaq bu kitabı da oxuyanda görürsən 23 ay yoxdur, 8 aydır. O çağlar Antanta hər yeri tutmuşdu – Türkiyəni, İrani, Azərbaycanı... İngilislər oturmuşdular hər yerdə. Bölüşdürmüşdülər hər yeri. Burda Tomson otururdu. Tomson bunları yaxına buraxmırdı. Deyirdi siz Türkiyə əlaltılarısınız. Gizli demirdi, açıq deyirdi. O bayraq da bir soruna çevrilmişdi, Yadigar bəy dedi, onu dəyişdilər. Əslində qırmızı bayraq bizim olmalı idi. Tarixdən bəllidir, birinci Babək qaldırıb bunu. Nə isə... Deməli, hakimiyyətdə Tomson idi, ingilislər idi. Durmadan diplomatik danışıqlar gedirdi... Mən sizə deyim, biz 20-ci yüzildə yaşayırıq, mən, Xəliq Bahadır başda olmaqla, biz onlara (milli hökumət quranlara-G.A.) çatmırıq intellektdə. Avropada oxumuşdular, çox güclü intellekt yiyələri idilər. Bunları nəyə görə deyirəm?! Əslində bunlar televiziya da, hər yerdə deyilməlidir. Bu imkanı bu dostlar yaradırlar, çox sağ olsunlar, bu da yaxşı bir işdir...

60 nəfər olublar. 60 nəfər adam bütün Avropaya örnəkdir, demokratik dövlət qurublar. O vaxt onların elədikləri bir çox şeylər Avropada olmayıb. İndi bizdə bir sıra adamlar var, deyirlər bu dövlət yanlışdan yıxıldı. Bunlar doğru deyil. O adamlar bu Cümhuriyyətin tarixini bilmirlər. Bu kitabı oxuyun, M.Ə.Rəsulzadə bir cümlə də artırmayıb, o elə böyük kişi olub də. Özünü də qaldırmayıb. Mən onun çıxışıyla bağlı bir neçə il qabaq, “Azadlıq”da yazı yazmışdım.

Parlamentdə onun sonuncu çıxışı necə gözəl olub. Bu kitabda yazmır mən çıxış eləmişəm. Yazır bir nəfər çıxış elədi. Bu tarixi faktdır. Yalandan mən Azərbaycan qururam, Azərbaycan dövləti yaradıram demək, belə şey yoxdur. Azərbaycan dövləti qurub, Avropaya örnəkdir. Bu günlərdə oxudum bir nəfər yazıb facebook-da, guya bunların ordusu satıldı, rusa qarşı çıxmadı, cavab yazdım ona. Deməli necə idi? İngilislər tutmuşdular buranı. Bizimkilərin əlləri-qolları bağlı idi. Üstəgəl 200 il bizi orduya aparmamışdılar, ermənilərə generallar da yetişdirmişdilər, ordu da yertişdirmişdilər.

Bunlar (*M.Ə.Rəsulzadəgil – G.A.*) o ortamda erməni qoşunlarının basqısı altında ordu yaratdılar 17 minlik. Burda (*kitabda – G.A.*) yazır. O ordunu da gah bura qaçırdırdılar, gah da ora. Bu yandan Qarabağda, o yandan Dərbənddə Denikin onları hədələyirdi. Yəni yetişməmiş ordu idi. Mən hərbdə olmuşam, yəqin siz də olmusunuz. Ordu birdən-birə yaranmır. Ordunun gerçəkdən döyüşkən orduya, funksional orduya çevrilməsi üçün illər gərəkdir. 8 ayda bunlar 17 minlik elə ordu yaratdılar avqustun ortalarında. İngilislər Bakıdan gedəndən sonra hakimiyyətə yiyələndilər. Deməli, bunlar çox böyük çətinliklə parlament yaratdılar, dekabrın 17-də. Ondan sonra Tomson hər şeylə maraqlandı. Gördü doğrudan da bunlar demokratik düşüncəli adamlardırlar, doğrudan da demokratik parlament yaradıblar, ondan sonra bu hökuməti tanıdılar. Sonra da, dediyim kimi, 19-cu ilin avqustun ortalarında burda oldular. Yenə bunların əli-qolu bağlı oldu. Onlar gedəndən sonra bunların əli-qolu açıldı. Biz hər yerdə yazmalıyıq, düzgünü 8

ay. 8 ay da, mən nəyə görə deyirəm yazıb üstündə durmalıyıq? Bir çoxları görsün, 8 ayda bu 60 adam nələri həll edib. Onlar gecə-gündüz dincəlmək bilməyiblər, dövlət qurublar. Bular da yazırlar ki, qabağını ala bilmədilər. Elə deyil! Vrangel, Kolçak, Denikin, bunların o boyda orduları vardı, özü də elə-belə ordu deyildi. Ağ qvardiyaçılar. O boyda orduları darmadağın edən sovet dövləti Azərbaycana girirdi. Onun qabağında necə durmaq olardı?! Götürüb yazırlar Məhəmməd Əminin ordusu xəyanət elədi. Adama deyərlər sən bununla kimi təhqir edirsən?! O çağlarda nə qədər adam şəhid oldu. Elə 3 Qacar generalı şəhid oldu. Vuruşdular şəhid oldular. Nə qədər əsgərimiz şəhid oldu. Biz onların hamısına qardaşımız kimi baxmalıyıq. Atamız, babamız kimi baxmalıyıq. Güc gücdən artıq idi. Neyləmək olardı?! Yəni bu cür yanaşmalıyıq. Biz məsələyə yanaşmalıyıq onların elədikləri işlərdən.

1918-ci il, iyunun 27-də dilin, xalqın adını dəyişdilər, elədilər türk xalqı, türk dili. Nəyə görə? Ölkə bu idi. BMT normalarından da yanaşsaq... Heydər Əliyev 93-də hakimiyyətə gəldi dəyişdi, çoxları alqışladı, ancaq gedin baxın BMT normativlərinə. BMT normativlərinə görə bizim xalqımızın adı türk olmalıdır.

İlham Axund: 37-ci ildə dəyişdilər.

Xaliq Bahadır: 95-də dəyişdilər. 37-ci ilin suçu bizlik deyildi, 95-in suçu bizlik idi. Heç nə eləyə bilmədik. Biz bundan danışmalıyıq...

Bir var sistem, bir də var antisistem. M.Ə.Rəsulzadənin qurduğu sistem idi.

İlham Axund: O da, üzr istəyirəm, azərbaycanlı yazır axı.

Xaliq Bahadır: Kim?

İlham Axund: M.Ə.Rəsulzadə.

Xaliq Bahadır: Yox. Yazılarına baxın, hər yerdə türk yazır. Azərbaycanlı sözünü də işlədir, ancaq hər yerdə türk yazır.

İlham Axund: Dili dəyişəndə Nizami Cəfərov dedi ki, M.Ə.Rəsulzadə də bu millətin adını Azərbaycanlı adlandırır vaxtilə.

Xaliq Bahadır: Siz Nizami Cəfərova inanırsınız?

İlham bəy, bu kitab burda, biz işləmişik, bundan başqa da beş kitabını işləmişik. Baxarsınız, hamısında yazır türk.

Yadigar Türkel: Məhəmməd Əminin Azərbaycanlı işlətməsi bir suçdurmu? Hamısı işlədirdi, bu da bir yerdə, iki yerdə, beş yerdə işlədibdir. Nə olsun?! Millət olaraq biz türkünük. Ancaq etnik vahidə gələndə mən türkünəm, o talışdır, o ləzgidir. Biz bunun savaşındayıq.

Xaliq Bahadır: Rəsulzadə Almaniyada Azərbaycan əsgərləri ilə görüşüb, soruşub sən kimsən, deyib müsəlman. Deyib xeyr, sən müsəlman deyilsən, türksən. Bu kitabda onu da işləmişik, hamısı var. Nizami Cəfərov nə deyir, özü bilər.

Var sistem, var antisistem. M.Ə.Rəsulzadənin qurduğu sistem idi. Milli sistem idi. Bunları niyə deyirəm? O milli sistemin elə bil ki, öz elektriki var, öz cərəyanı var, öz yolu var, o sistemə uyğun işlər görülür. Sonra sovet dövləti gəldi burda antisistem qurdu. Hər şeyi türklüyə qarşı qoydu. Sonra gəldi cəbhə hakimiyyəti, bütün yanlışlarına baxmayaraq, milli sistem idi. Çünki xalq hərəkatından gələn adamlar olmuşdu. Yenə deyirəm, bütün yanlışları ilə bərabər milli sistem idi. Getdikcə də yaxşılaşacaqdı seçkiylə-filanla. Ona dözmədilər bilirsiniz kimlər? Birinci,

Rusiyayla İran dözmədi ona, bunu bilməliyik. Rusiyadan da çox İran (farslar) dözmədi. Adını islam respublikası qoyub, ən qəddar düşmənimizdir. Onlar dözmədilər niyə? Burda türk faktoru ortaya çıxmasın. Burda türk faktorunun ortaya çıxmağı, Azərbaycan kimi güclü türk dövlətinin olması ordakı Azərbaycanın qalxımı demək idi. Ona görə də Nəvəhiyəndiyan gedib oturdu Gəncədə, birləşdilər bir yerdə, sonra bunlara qoşuldu ingilis, amerikan, o biri, bu biri. Nə idi burda? Bunu bizə yazan yoxdur, mən sizə deyirəm. Burda bunların baş istəyi Milli sistemi devirmək idi. Heydər Əliyev tək öz istəyini eləmədi, adı dəyişməklə, onun ürəyində o istək var idi sözsüz, yürütdüyü siyasətdən bilinir, eləcə də onu hakimiyyətə gətirənlər – İran, rus, ingilis hamısı ona diqtə eləmişdilər, dəyişməlidir millətin adı. Qondarma ad olmalıdır. Ona görə baxın, Qarabağda savaş gedir, ölkə yaman gündə, adı dəyişdi. Nəyə görə? Bunu bilməliyik, sistem devrilməmişdi, yerində antisistem qurulmuşdu. İndi bizim borcumuz nədir? Yenidən sistem qurmaq, sistemli düşünmək. O, elə-belə deyil. M.Ə.Rəsulzadəni oxuyursan, bu adamda sistemli düşüncə olub. Siyasətçi üçün, öndər üçün sistemli düşüncə olduqca önəmlidir. Sistemin üzərində gedib bu millətə istədiyini qazandırmaq olar.

Soylu Atal: Çox yaxşı, bu məsələlərlə bağlı Əlisəfa bəy nə düşünür, Abil bəy nə düşünür?

Yadigar Türkel: Bu bəylər danışmazdan öncə Xaliq bəyin çıxışıyla bağlı bir bilgi verim. O dedi bağımsızlıq 8 ay olub. Məhəmməd Əmin 8 yazmayıb. Kitabda onu mən yazmışam. Məhəmməd Əmin 17 ay yazıb bəylər. Baxın, biz 23 ay çıxırıyıq. 23 ay parlamentin açıldığı gündən sayılır. Ancaq mən yazmışam, gerçək bağımsızlıq ingilis əsgəri Bakıdan gedəndən sonra, 1919-cu il avqustun ortalarından. Xaliq bəy onu deyir.

Əlisəfa bəy: Mən utanıram danışmağa. Doğrudur, mən birincilərdənəm ki, M.Ə.Rəsulzadəylə maraqlanmışam. Diplom işim M.Ə.Rəsulzadənin publisistikası olub. 90-cı ilin axırı götürdüm, 91-ci ildə müdafiə eləməli idim. Mən Bakı Dövlət Universitetində jurnalistika fakültəsində 46 imtahan vermişəm. Biri də diplom işi gəlirdi, mən də dəlidən doğru xəbər kimi, böyük mövzu götürdüm – M.Ə.Rəsulzadənin publisistikası. Diplom rəhbərim də Şirməmməd Hüseynov idi. Mövzuları, təsəvvür edin ki, onun göstərişi ilə əlyazmalar institutundan, eyni zamanda Akademiyanın ədəbiyyat institutundan, ordan-burdan yığmalı idim, o qədər kitab yox idi. Təsəvvür edin, publisistikanın sahələrini araşdırı-aşaşdırı... onun nəinki siyasi baxışları, nəinki

etimoloji baxışları, hətta iqtisadiyyatla bağlı publisistikası var. Baxıb gördüm buna güc gərəkdir. Bir gün də gedib dedim Şirməmməd müəllim, bu, bir institutun belə görəcəyi iş deyil. Ümumiyyətlə, M.Ə.Rəsulzadənin publisistikası diplom işi deyil. Doktorluq işidir. Mən bunu 120-130 səhifəylə başa çatdırı bilmirəm. Mənim yazdıqlarımın hamısı tezis qaydasındaydı, başa çatdırmaq mümkün deyildi. Mənə çox kömək eləmişdilər. Prosesdə Şirməmməd müəllimlə az məsləhətləşmişdim. Təsəvvür edin, mən orda bu cür danışdım, əgər Şirməmməd müəllim olmasaydı, o dövrün araşdırıcısı olmasaydı, mənim bu işimə 10 verəcəkdə. Amma Şirməmməd müəllim 4 yazdı. Bununla da mən fərqlənmə diplomuna gedə bilmədim.

Mənim üçün çox böyük fəxr idi ki, M.Ə.Rəsulzadənin publisistikasını yazdım, diplom işindən 4 aldım. Çox təəssüf ki, ondan sonra hər b sahəsinə getdim.

İllərlə M.Ə.Rəsulzadəni bu qədər araşdırdılar. Bu gün də mən bunun güdükçüsüyəm ki, bu qədər araşdırmaların içərisində M.Ə.Rəsulzadənin qurduğu sistemi bir həyat görəvi kimi hələ ortaya qoyan olmayıb. Araşdırmalar var, sözlər deyilir, ancaq bunlar yalnız filoloq araşdırması kimi, tarixçi araşdırması kimi səhifələrdə durur. Bunu bir siyasətçi ortaya qoyub demir ki, bu millətin bundan sonra yaşam düzəni bu cür olmalıdır. Hələ, çox təəssüf ki, 25 ildən sonra da bu yoxdur.

Sizin zəhmətiniz ancaq alqışa layiqdir. Bir də çox yaxşı ki, bu gün biz yığışdıq. Biz də qatıldıq. Artıq biz də bir mərkənin qatqıçlarıyıq. Bundan sonra lütfən məni də öz yanınızda bilin. Sabah nəyə gücümüz çatacaqsa maddi cəhətdən, eyni zamanda hər hansı bir söz söykəyi ola biləcəyiksə, mən sistem qurmaqda bir balaca səriştəliyəm. İşim-peşəm ancaq ideya verməkdir. Xəliq müəllimlə söhbətimiz çox olub. Gəlin o sistemin dalınca düşək.

Abil Ulusoy: Biz fəxrlə deyə bilərik ki, dövlət quran millət olmuşuq, bir türk toplumu olaraq. Bu dövlətçilik də necə adlanmasından asılı olmayaraq, Azərbaycan ərazisində qurulubdur. Bu dövlətlərin qurulmasında da 500 il qabaq, min il qabaq, lap 200 il qabaq, min beş yüz il qabaq kimlərinsə fəaliyyətləri olub. Bu arasıkəsilməz fəaliyyət 20-ci yüzilin əvvəllərində itirilmiş dövlətçiliyin yenidən bərpasına gətirib çıxartdı. Onlar özlərini ötmüş, zamanüstü fədakarlıq

göstərib ayrı-ayrı Azərbaycan aydınları olaraq, bir toplum halında, komanda halında birləşdilər. Bu, onların üstünlüyü idi. Əslində bir nəfər öndər yox, öndərlər qrupu vardı. Adətən öndə gedən öndərin adı daha çox hallanır. Onun, təbii ki, bir təşkilatçılıq üstünlüyü var idi. Asif Ata həmişə deyirdi ki, mənəmlə söhbətdə də, yazılarında da var ki, istənilən öndərə məxsus olan keyfiyyətlər olur, bu fərdi keyfiyyətlər onu öndər edir. Onun nitq qabiliyyəti (danışığı), təşkilatçılığı, yazarlığı varsa, o əsil öndər olur. Əsil öndərlik hər kəsə qismət olmur. Öndər var ki, ancaq danışa bilir, onun yazarlığı yoxdur. Hətta təşkilatçılığı da yoxdur. Məhəmməd Əmində üç keyfiyyət birləşmişdi. Mən onun səs görüntülərinə də qulaq asmışam. Özünəməxsus deyim tərzini vardı, çağırən, haraylayan səsi vardı, adi səs deyildi. “Mən fəxr edirəm filankəsəm, İqtisadiyyatı güclü olan dövlət güclü olur, ordu belə”... Bu, çağırən səs deyil. Öndərdir, nəyə deməlidir, deyir də. Amma bu səsin arxasında birləşdirici, bütövləşdirici və gələcəyə aparən bir səs, milli ruhu özündə daşıyan səs olmalıdır. Məhəmməd Əmində bunlar var idi. Təşkilatçılığı da yörəsində güclü ağıl potensialı olan bir siyasi partiyayı yaratdı. Hətta yörəsində o qədər aydınlar yetişdirdi, topladı daha doğrusu. Onların hər biri ayrılıqda Azərbaycan üçün önəmli fərdlər idi. İndi bu gün söhbət M.Ə.Rəsulzadədən və Yadigar bəyin ərsəyə gətirdiyi kitabdan gedir. Bayaq Yadigar bəy doğru vurğuladı, Topçubaşın, Xoylunun adını çəkdi. Bunların hər birinə ayrıca əmək sərf olunsa, ciddi araşdırmalar aparılsa, onların da yurdumuza bağlılığı heyrət doğurur. Fətəlixan Xoylu sıradan biri deyildi, Topçubaşı sıradan biri deyildi, Əhməd Ağaoğlu sıradan biri deyildi, Əli bəy Hüseynzadə... Bu sıranı uzatmaq da olar. Dediğiniz 60 adamın hər biri. Siyasətçi ömrü siyasi hadisələrin gedişində çox qısa olur. Xaliq bəy dedi 8 ay idi, Yadigar bəy dedi 17 ay bağımsız olublar. Görülən işlər, onların qəbul elədikləri qərarlar adi qərarlar deyildi, dövləti qurmaq qərarları idi. Həmin qərarların bir çoxları bu gün də hələ qüvvəyə minə bilmir. Çünki onun qüvvəyə minməsi üçün arxasınca getmək gərəkdir.

Dövr elə gətirdi ki, hədsiz dərəcədə mürəkkəb bir siyasi vəziyyətə düşdülər. Dünyanın türkə, Azərbaycana münasibəti mahiyyətə bugünkündən fərqli deyildi. Hədsiz dərəcədə çətin bir dövr idi. Dediğim kimi, zamanüstü fədakarlıq, hadisələri Azərbaycanın itirilmiş dövlətçiliyinin bərpasına gətirib çıxartdı. Dövlət atributları yarandı. Mən dövlət atributlarına çox önəm verirəm.

Çünkü atributlar heçdən yaranmayıbdır. Məsələn, bu bayraq niyə üç rəngdir?! Bu mənim bayrağımdır. Bu himnin sözləri niyə filan şəkildə yazılıbdır?! Bu da mənimkidir. Məni harasa çağırır. Himnin səsi altında Azərbaycan dövlətinin başçısının atdığı hər addım Azərbaycanın atdığı addımdır, Azərbaycanın gəlişi səslənir. Əslində bu gün hakimiyyətdə kimin olduğundan asılı olmayaraq, dövlət başçısı bir yerə səfər edirsə, yaxud kimisə qarşılayırsa, Azərbaycan dövlətinin atdığı addımın musiqili təsviridir himn. Möhtəşəm olmalıdır. Sözlər də milli ruha bağlı olmalıdır. Bayraq bayraqdan danışdıq. Dəfələrlə buna toxunmuşuq da. Milli kimliyimiz, Soylu Atalı demiş, mavi rəngdə özünü tapdı. Bu qaçılmaz, danılmaz bir şeydir. Adətən qırmızı rəngi yozurlar çağdaşlıq kimi, daha doğrusu, Avropalaşmaq kimi. Yaşıl rəng də islamın ifadəsi kimi özünü tapır. Bugünkü Azərbaycana baxanda məni bir şey maraqlandırır ki, nəyə görə səssiz-səmirsiz kommunistdən qalan hakimiyyət Azərbaycanın o vaxtkı atributlarını olduğu kimi saxladı. Özünü varis elan elədi, himni olduğu kimi qəbul elədi. Milli valyutanı, milli bayrağı qəbul elədi. Heç nə əlavə eləmədi. Əslində Azərbaycanda hakimiyyətə gələnlər kommunist çuxasında gələnlər idilər. Bunlar da bunu olduğu kimi qəbul elədilər. Çünki milli ruhun inkişafında maraqlı deyillər. Soylu Atalı demiş, Azərbaycanda türk adıyla demək olar heç nə yaranmır.

Bir halda ki, mənim yurdumda özüməməxsus nəşə yaranmırsa, o yurda mən özümünkü deyə bilmirəm. Bayrağımızda olan yaşıl rəngin bütün atributları yurdumuzda var. Məscidlər var, ilahiyyat fakültələri var. Bunlar getdikcə də çox sürətlə artır.

Xaliq Bahadır: O boyanın dayısı güclüdür... (*Zarafatla – G.A.*)

Abil Ulusoy: O boyanın dayısı güclüdür, nəyi güclüdür bilmirəm, həmin boya özünü Azərbaycanda oturuşdura bilibdir. Siyasi qibləmizdə də Avropalaşmaq özünü göstərir. Yeganə oturuşmayan göy rəngdir.

Kitaba gəlincə, ərsəyə gətirənlərə təşəkkür edirik, əməklərini alqışlayırıq.

İlham Axund: Məni ayda bir, üç ayda bir dəfə böyük-böyük salonlarda keçirilən böyük-böyük kişilərin kitablarının təqdimatına çağırırlar. Mən də iştirak edirəm. Bu kiçik otaqda aldığım ruhu o görüşlərin heç birində almamışam. Çox fəxr duyduğum ki, iki türk kişisi təzədən

oturub M.Ə.Rəsulzadə irsini araşdırıb. Hər ikinizə eşq olsun. İndən sonrakı işlərinizdə uğurlar arzulayıram.

Cümhuriyyətimiz haqqında onu deyə bilərəm ki, əgər 1918-ci ilin 28 mayında Cümhuriyyət qurulmasaydı, biz bu gün Cümhuriyyətimizin bərpasından danışı bilməyəcəkdik. Bundan böyük cümlə işlətmək istəmirəm. Rəsulzadə barəsində mən dedim, babam sözü işlətdim. Qısa arayış verim, olmuş şeyi deyim, bir uşağa bağçada 3-4 il bundan qabaq dedilər bu kimdir? Deyir tanımıram. Deyirlər o babadır. Deyir baba deyil axı o. Deyirlər yox, o bizim babamızdır. Deyir yox, mənim babam Ağarəhim babadır. Deyiblər a qızım, o da babadır. Ağlayıb çıxıb çölə uşaq. İndi gərək uşaqlarımıza millətin böyüklərini tanıdaq.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə mənim mənəvi babamdır. Əgər onun qurduğu Cümhuriyyət olmasaydı, mənim babalarımın biri də o torpaqda yaşaya bilməyəcəkdik. Onun dəyəri bundadır. Ona görə bu türk kişisini mən özümün babam hesab eləyirəm. Rəsulzadə haqqında mən, azad mətbuat çıxandan sonra demək olar ki, ötürdüyüm şey qalmamışdı, hamısını oxumuşam. Qəzetlər də arxivimdə durur.

Rəsulzadə haqqında, Cümhuriyyət haqqında danışmaq üçün Rəsulzadənin bütün əsərlərini oxumaq gərəkdir, bütün fəaliyyəti ilə ilgilənmək gərəkdir. Cümhuriyyətin haqqında nə var hamısını əvvəldən-axıra bilməlisən ki, sən onun haqqında danışı biləsən. Rəsulzadə haqqında Şirməmməd bəyin bir sözü məni tutmuşdu. Bir dəfə “Dalğa” verilişi gedəndə, Şirməmməd müəllim orda çıxış edirdi, deyirdi ki, öləndə üç dəfə Azərbaycan deyib. Yuyanda üçrəngli bayrağa sarılı olan bir vətən oğluna, gömüləndə bir ovuc vətən torpağı tapılmadı. Zaman gələcək bu kitab bizim dərsliyimiz olacaq. Zamanı bilmirəm nə vaxtdır, amma gələcək. Əgər Cümhuriyyət 70 ildən sonra bərpa olundusa, o gerçək idi. Bu kitab da gerçək kitabdır. Bu bizim dərslük kitabımız olacaq. Ona görə çox sağ olun.

Azər Xanlarov: O səhvləri, nələri ki, qeyd eləmişiniz özünüzdə, onlara izah kimi nəsə göstərmisiniz kitabın arxasında?

Yadigar Türkel: Öndə oxucu üçün yazmışam. Ayrıcdakılar M.Ə.Rəsulzadənin, düz ayrıcdakılar Yadigar Türkelindir. Orda Məhəmməd Əmin bir ideoloji söz deyib, nəsə qaranlıqdır indiki oxucuya, mən orda ayırıc açmışam, yazmışam.

Azər: Siz orda tarixi qaynaq göstərmisinizmi?

Xaliq Bahadır: Arxivlərdə işləyib qaynaq çoxdur.

Yadigar Türkel: 90-cı ildə burda çap olunan kitablarda yanlışlar çoxdur. Qınamayaq, 25 il bundan qabaq heç kim heç nə bilmirdi. Məsələn, parlamentin açılışı yazılır 17 dekabr. Türkiyədəki düzdür, 7 dekabr yazılıb. Sonra, Bakının alınması 15 Eylül gedib, Eylül sentyabrdir, bizimkilər anlamayıblar, iyul yazıblar. Yəni onu oxuyan redaktor da bilməyib, Bakının alınması 15 sentyabrdir. Qınamaq olmur, heç kim bilmirdi. Heç mən də bilmirdim. Bunların hamısını bu kitabda düzəltdim.

Əlisəfa bəy: Bax, gəlin bir incə məqamı tutaq. 1400 ildən çoxdur ki, islam Azərbaycan torpağına gəlib. Amma peyğəmbər və imamların nəslindən başqa heç kəsi demirlər. Fakt o ki, Azərbaycanda islam heç vaxt ola bilmədi, bilmir, bilməyəcək də. Niyə? Ona görə ki, bu ideologiyayı burda tətbiq eləmək meylı olmadı. Ona görə ki, bu ideologiya burdakı qafanın məhsulu deyildi. Baxın, ağıllı tarixçilər o yandan bəri deyirlər ki, keçmiş ölümlər üçündür. “Niyə o belə elədi, kaş belə eləməyəydi”. Bu çox sarsaq bir sualdır. Çünki heç nə dəyişmir. Tarix bizim

üçün o sualları ortaya qoyub ki, nə etməliyik? Bəs nə etməli? Bizim özümüə veriləsi və gələcəyə ötürüləsi sual. Keçən dəfə də Soylyu bəy ilə söhbət eləyəndə deyir. Hər bir iş görəndə 4 dənə sual verir. Birincisi nədir? İnformasiya. Nə üçündür? Araşdırırıq. Üçüncü sual gəlir, nə etməli? Dördüncü sual gəlir, necə etməli? Biz bu tariximizi, keşmişimizi araşdıranda, qardaşlarımızın da suallarından görürəm ki, biz həmin o informasiyadan bir addım qabağa atmırıq. Qəbul edirik M.Ə.Rəsulzadə dəhi şəxsiyyətdir, gözəl insandır, yaraşlıqdır. Boyubuxunu bu, geydiyi kostyum bu. İçində bu boyda Azərbaycan alovu gəzdirir. Bu o deməkdir ki, biz məddahlıqla məşğuluq? Bu cür Məhəmməd Əmini sevmək olmur. M.Ə.Rəsulzadə haqqında bu cür çılğıncasına, göz yaşlarıyla da danışmağa dəyməz. Çünki biz bunu rufaha, gələcəyimizə ötürə bilmirik. Rifahımızın dəyişməsi üçün neyləmək gərəkdir? Gəlin nə etməli sualını ortaya qoyaq. Necə edək bu sxemi müəyyənləşdirək?!

Bunu demək istəyirdim. Bayaq dediyimin davamı idi bu. Lütfən əgər biz danışırıqsa M.Ə.Rəsulzadədən, onu mədh səviyyəsinə qalxızmayaq. Nə fərqi oldu Məhəmməd peyğəmbərdən onun? İmam Əlidən? Yaxud bu gün, imkan vermədikləri Heydər Əliyevlə hesab edin eyni kürsüdə oturtmuşuq onu... Gəlin bu kişinin ideyalarından istifadə edək. Çox gözəl bir haldır ki, sağ olsun Soylyu bəy ki, uyğun təkəkkürün Ocağında yıq. Nə etmək gərəkdirsə, bunu filan qədər elə Asif Ata ortaya qoyub. Ortaya qoyub ki xalqlaşma nədir, xalqlaşmada gərəkən normativlər, normalar nədir. İndi M.Ə.Rəsulzadənin konkret olaraq türkçülüynü və eyni zamanda Asif Atanın konkret olaraq dünyagörüşünün inkişaf yolunu tutmaq üçün nəse edəcəyiksə, onda alqış bizim zəhmətimizə. Yox, əgər etməyəcəyiksə, dağılışıb evimizə gedəcəyiksə, onda biz bu kitabı kitabxana üçün yazmışıq. Sağ olun.

Soylyu Atalı: Təşəkkür edirəm hər birinizə. Gəldiniz, zəhmət çəkdiyiniz. M.Ə.Rəsulzadənin bitiyi ilə bağlı yığcam bir baxış sərgilədik. Ən azından topluma xəbər verdik ki, belə bir bitik basılıb, onunla bağlı bir tanıtma törənini keçirdik. Əslində M.Rəsulzadənin, Əlisəfa bəy yaxşı dedi ki, nə etməli, necə etməli məsələsi var. Doğrudur. Bizim konkret olaraq bu yöndən işimiz hələlik maarifçilik, eyitimçilik xarakteri daşıyır. Məsələn, daha geniş anlamda biz görüşlər

keçiririk. Dünən də, sragagün də mən burda gənclərlə görüşlər keçirmişəm. O gənclər hətta öz dostları ilə bura yığışib gəlməyə hazırlaşılar. Onlar özləri təklif elədilər ki, olarmı biz dostlarımızla gələk, çünki onların içində fərqli baxış adamları var, biz azıq. Dedim ki, darıxmayın. Həqiqəti həmişə azlar deyir və həmişə də böyük biçimdə təsir eləyən azlar olur. Gənclərlə, aydınlarla söhbətlər aparırıq. Yenə də bunun özü bir etki aracıdır. M.Ə.Rəsulzadə ilə bağlı bir neçə kəlmə söz demək istəyirəm. Onun işiylə bağlı konkret olaraq. Çünki bugünkü hədəf də odur. Niyə M.Ə.Rəsulzadənin ideyası yalnız tədqiqat qonusuna çevrilib? Baxın, öncə bir şey deyim, 88-ci illərdən başlayan proseslərlə biz gəlib 90-cı illərdə bağımsızlıq əldə elədik. Bağımsızlıq əldə eləyəne qədər başımızın üstünə qaldırdığımız bayraq M.Ə.Rəsulzadənin tanıdığı bayraq idi. M.Ə.Rəsulzadənin adı idi, ünvanı idi. Bu və başqa biçimdə istəkləri idi. Onunla biz ortaya çıxdıq və dedik ki, bağımsız Azərbaycan respublikasıyıq. Mən burda kimsəni qınamaya bilərdim, insanlarımız sovet qəlibindən, sovet etkisindən birdən-birə çıxdılar, M.Ə.Rəsulzadənin bütün prinsiplərini oturuşdurmaq sadə bir proses deyildi. Asan deyildi. Bu baxımdan mən qınamaya bilərdim. Ancaq nə yazıqlar ki, bizim milli cəbhədən irəli duran insanlarımız getdikcə M.Ə.Rəsulzadənin prinsiplərinin üzərində işləmədilər. Özləri o yöndən, o cəhətdən köklənmədilər. Özlərini tərbiyə eləmədilər, o cəhətdən məşğul olmadılar. Fərqli yöndən işlədilər. Ad oldu M.Ə.Rəsulzadə, ad oldu onun bayrağı, istəkləri-filan, ancaq tamamilə ayrı şeylər gəlib çıxdı ortaya. Niyə? Çünki o insanlar M.Ə.Rəsulzadə kimi dərbədər olmaq istəmədilər, yurdundan qaçmaq istəmədilər, başqa sözlə basqılara uğramaq istəmədilər. Qorxdular. Heç kim rahat həyatına acı qatmaq istəmədi. M.Ə.Rəsulzadə kimi çöllərə düşməyi istəmədi. Gərək düşəydin, amma sən bir örnək yaradaydın. Sən uyğunlaşdın, sən yağılar tərəfindən qarşına qoyulan tələbləri götürdün. O cəhətdən gəldin elə bir duruma düşdün ki, bu gün biz deyirik neyləyək, necə eləyək?! Niyə edə bilmirik, bundan o yana gedə bilmirik? Niyə hər yerdə qapılar üzümüze bağlıdır? Dövlətimizin nə adı bəlli, nə içi bəlli, nə strategiyası, heç nəyi bəlli deyil. Yəni dövləti biz qazandıq və itirdik. Bu gün yenə mən, Azərbaycan respublikası deyilən bir hadisə var, bunu göz bəbəyimiz sayıram. Bağımsızlığın heç bir qarşılığı yoxdur. Ancaq biz nə dərəcədə əminik, umud bəsləyə bilərik ki, bu bağımsızlığı on illərlə qoruyub saxlaya biləcəyik? Biz buna əmin deyilik. Niyə əmin deyilik? Çünki içimizdə ciddi sorunlar var. O dövrdə Rəsulzadələrin də yanlışları olub. Ancaq onların yanlışları ələcsizlikdən olub. Bacarmayıblar. Mümkün olmayıb daha doğrusu, yəni içlərində olan proseslər onları yanlışla məcbur eləyib. Necə ki, Atatürkü yanlışla məcbur eləyib dünyanın gedişatı. Biz Atatürkü vura bilmərik.

Ancaq gəlin bu gün biz o yanlışları təkrar eləməyək. O yanlışları onlar zorən ediblər, düşüblər ora. Biz düşməyək. Onu olduğu kimi təkrar eləməyək.

İçəridə ittihad-islam, çağdaşlıq adı altında ingilislərin kükrətdiyi adamlar var idi. M.Ə.Rəsulzadə üzük həlqəsi kimi dövrələnmişdi öz içində. Onun üçün addım atmaq olduqca çətin idi. Buna baxmayaraq yenə də barışmırdı, axıra qədər dayanırdı. Ancaq gücü çatmırdı, səsi çatmırdı. Ona görə içəridə barışırdı. Dışla yenə barışmırdı. Dışla barışmadığı üçün nə baş verdi? M.Ə.Rəsulzadə öz yurdundan didərgin düşdü. Öz yurdunda, öz vətəninə ölmədi bu adam. M.Ə.Rəsulzadənin adından yararlananlar, onun ideyasını guya davam etdirənlər onun varisi ola bilmədilər! Bu gün Azərbaycan respublikası 20-ci yüzilin başlanğıclarındakı Azərbaycan Cənhuriyyətinin varisi deyil. Bu dövlət o dövlətin varisi deyil, bu dövlətin daşıyıcıları o dövlətin daşıyıcılarının varisi deyil. M.Ə.Rəsulzadənin varisi yoxdur. Bax, bütün məsələ ondadır. İndi aydınların üzərinə düşür yük. Ayırı-ayrı insanların üzərinə düşür yük. Onlar da çalışırlar heç

olmazsa insanların qulağını doldursunlar ki, bu sənin dəyəridir, bu sənin şəxsiyyətidir, bu sənin ideyandır. Xalqın qulağını doldurmaq hər yerdə. Bunun üçün mən bir çox adamlar dəvət edirəm bura. Mənim əzizlərim, mən az qala zəng eləyib fərd-fərd yalvarıram. Gələ bilmir çoxları. Niyə gələ bilmir? Bir çoxu fikirləşir ki, burda M.Ə.Rəsulzadədən söhbət gedir, deməli, hakimiyyətin xoşuna gəlməyə bilər. Deməli, mən orda görünəcəm. Öz karyerasını fikirləşir. Mən indi ad çəkmək istəmirəm, gəlməyənlərin bəziləri o cəhətdən gəlməyib. Bir başqa törənə çağırırsan, filan şeyə görə gəlmir. M.Ə.Rəsulzadənin dövlətçilik prinsipləri bu gün bizim üçün birləşdirici araç ola bilər. Onsuz da bizim yurdumuzda bir araya gələn qrup, qüvvə yoxdur. Heç kim bir-birinə yaxın gəlmir. Qardaş, hərə bir məzhəbə qulluq eləyir. Biz M.Ə.Rəsulzadənin ideyasıyla siyasi mənada, tarixi dəyərlərimizlə ruhani, ideoloji mənada bir araya gələ bilərik. Bir-birimizin sözümlər boğazımızdan keçmirsə, gərək heç olmasa onlara söykənək. Onların üzərində inkişaf tapaq. Bu cəhətdən də mən sizdən bir daha xahiş edirəm, sizi buna çağırıram, gəlin ideyalarımıza, dəyərlərimizə sahib çıxaq. Gəlin onun üzərində işləyək. Gəlin yorulmayaq, bezməyək. Çünki hansı tədbirə gedirsiniz gedin, o gün qardaşımızla (*Əlisəfa bəyi deyir – G.A.*) bir tədbirdə olduq, mən bilmirəm onlar niyə yığılıb? Bilmirəm papağı niyə günə yandırılar. Ay qardaş, nə deyirsiniz orda? Heç nə demirlər. İki saat tədbir keçirdilər, heç nə demədilər. Vaxt itirmək zamanı deyil axı. Gəlin böyük ağrılarımızı, dərdlərimizi dilə gətirək. Gəlin gənclərin beyninə yeridək bunu. Heç olmazsa bizdən sonra gələn nəsillər bizim dədəmizi söyməsinlər. Deyəcəm, yaxşı, mənə nə saxlamısan? Problemdən başqa mənə nə saxlamısan? Mənə bir örnək göstər görüm. Onu tutub deyim bu da mənə babamdan qalıb.

Biz 9-cu yüzilə gedib Babəkdən yapışıyıq. Olmazmı ki, biz 20-ci yüzildə, 21-ci yüzildə, 19-cu yüzildə bir baba tapaq ondan yapışaq. Bundan ötrü biz özümüz babaya çevrilməliyik. Biz özümüz o dəyərlərə dayanmalıyıq. Bax, bunun üçün də hesab eləyirəm ki, biz vaxtaşırı, çağırıram, gəlin oturaq, prinsipial məsələlərimiz var, gəlin çözüək. Ancaq bir mövqedən çıxış eləyə bilək. Tanıyaq onu, dərk eləyək. Bu bizi millət eləyən məsələdir. Kini, içimizdə balaca nə var, qırağa qoymağı bacaraq. Balaca hissələrdən arınmağı bacaraq. Replikalardan, bir-birinə atmacalardan arınaq. Bir-birini sevməmələrdən arınaq.

Bəli, xalqın dəyərlərinə sahib çıxaq, xalqın gələcəyinə sahib çıxaq, gəncliyə sahib çıxaq. Dönə-dönə demişəm, qardaş, gəncliyə biz sahib çıxmasaq, gəncliyi içəri doldururlar. Ən intellektual gəncliyin belə yönü bəlli deyil. Çünki ona televiziya düzünü demir, tarix düzünü demir, mətbuat düzünü demir. Heç nə düzünü demir. Qardaş, qıraqdan gələn deyir ona nə deyirsə. Düzü də odur, əyrisi də. Qıraqdan gələnin dediyilə gedir.

Xaliq Bahadır: Evimizdə varis olaq ən azından.

Soylu Atalı: Burda bir-birimizin yanında varis olaq. Hamımız bir stolun qırağında oturub söhbət eləyəndə dərdimizi tanıyıyıq. Sonra bir-birimizin içini tanıyıyıq. Düşüncələrimizi tanıyıyıq. Düşüncələrimizi uzlaşdırırıq. Mən harda səhv eləyirəm, bu qardaşım harda səhv eləyir, o biri harda səhv eləyir. Yəni səhvlərimizi aradan qaldırırıq. Bir xətt cızırıq. Bu xətlə də yol göstəririk. Örnək veririk.

Bir daha sağ olun.

*Köçəri Ayı, 36-cı il. Atakənd.
(fevral, 2015. Bakı.)*